МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.172
УДК 930.1(477):94(4)“04/15”(430+450)

Сергій ЛИМАН
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри світової політики, дипломатії та туристичного бізнесу,
Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна (Харків, Україна)
s.lyman@karazin.ua
https://orcid.org/0000-0003-0371-7181

КОРОНА ПРОТИ ТІАРИ: БОРОТЬБА НІМЕЦЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ І РИМСЬКИХ ПАП ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У ПРАЦЯХ МЕДІЄВІСТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

Мета статті — здійснити комплексний історіографічний аналіз праць медієвістів Наддніпрянської України XIX — початку XX ст., присвячених відносинам середньовічної Німеччини та папського Риму, з’ясувати основні напрями їхніх досліджень, проблематику та особливості концептуальних підходів. **Методи дослідження:** історіографічний, проблемно-хронологічний, порівняльний, біографічний. **Новизна дослідження** полягає в комплексному узагальненні доробку вчених Харківського університету та Університету св. Володимира в Києві й визначенні особливостей їхньої інтерпретації міжнародно-політичних процесів середньовіччя у взаєминах двох найвпливовіших центрів сили. **Основні результати роботи.** Встановлено, що важливими напрямами досліджень медієвістів Наддніпрянської України були відносини імператорської влади з папством, проблематика боротьби за інвеституру, вплив цієї боротьби на подальшу зміну балансу сил у середньовічній Європі. З’ясовано, що проблематика міжнародних відносин розглядалася переважно в контексті політичної історії

Цитування: Лиман С. Корона проти тіари: боротьба німецьких імператорів і римських пап та її відображення у працях медієвістів Наддніпрянської України (XIX — початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 172—184. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.172

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Священної Римської імперії, історії папства та конфесійно-культурних процесів. **Практичне значення результатів** полягає в можливості їх використання для подальшого дослідження історіографії середньовічної Європи, української медієвістики та розвитку історичної науки в університетських центрах Наддніпрянської України. **Перспективним** є порівняння концепцій вітчизняних учених із тогочасною західноєвропейською історіографією.

Ключові слова: *середньовічна Німеччина, Священна Римська імперія, римські папи, міжнародні відносини, медієвістика, історіографія, Наддніпрянська Україна.*

Корона німецьких імператорів [1] і тіара римських первосвященників — не лише відомі символи влади, але й уособлення двох полюсів політичного й духовного впливу, які багато в чому зумовили розвиток західноєвропейського світу доби Середньовіччя. Приречені водночас на взаємодію та суперництво, імперія і папство, як наймогутніші центри сили Старого Континенту, вибудовували свої складні відносини з урахуванням політичних, соціальних, економічних, ментальних реалій. Посилення або послаблення одного з них у багатьох випадках залежало не лише від об'єктивних, але й суб'єктивних чинників, а особисті якості окремих правителів і понтифіків істотно впливали на перебіг загальноєвропейських подій. Водночас ця проблематика не втрачала актуальності й у наступні історичні епохи, коли дослідники зверталися до середньовічного минулого для пояснення сучасних політичних процесів. Пошук історичних аналогій формував значний інтерес до цієї теми, зокрема серед медієвістів Наддніпрянської України XIX — початку XX ст.

У сучасному науковому дискурсі відсутнє спеціальне дослідження цієї теми. Деякі її аспекти розглядалися фахівцями з історіографії, історії міжнародних відносин та права О. Гавриленком, С. Лиманом, А. Налівайком, Є. Семергей у працях, присвячених аналізу наукової спадщини авторів окремих досліджень з історії зовнішньої політики середньовічної Німеччини, папства та взаємовідносин світської та духовної влади — Л. Беркута, В. Більбасова, А. Вязігіна, Д. Каченовського, В. Надлера [1, с. 290; 2, с. 293—301; 3, с. 163—165; 4, с. 382—385; 5, с. 58—60]. Контекстно звернення до зазначеної проблеми робилися в межах вивчення розвитку медієвістики в дореволюційній Україні [6, с. 240, 242—243, 306]. Водночас у зазначених працях проблематика відносин між німецькими імператорами та римськими папами не виокремлювалася як самостійний предмет історіографічного аналізу, а погляди окремих учених на цю проблему не були систематизовані та зіставлені. Це зумовлює необхідність комплексного розгляду особливостей трактування зазначеної проблематики медієвістами Наддніпрянської України, визначення основних підходів до її осмислення.

Метою статті є здійснення комплексного історіографічного аналізу праць медієвістів Наддніпрянської України XIX — початку XX ст., присвячених відно-

[1] В історіографії традиційно вважається, що після походу в 962 р. на Рим німецький король Оттон I створив «Священну Римську імперію». Насправді він проголосив себе «імператором римлян і франків», підкреслюючи спадкоємність Римської та Каролінзької імперій. Відновлена ним імперія протягом століть мала різні назви, а назву «Священна Римська імперія» (Sacrum Romanum Imperium) вперше офіційно зафіксовано лише 1254 р.

синам середньовічної Німеччини та папського Риму, встановлення основних напрямів їхніх досліджень, проблематики й особливостей концептуальних підходів.

Вже в роботах раннього періоду існування Харківського університету, відкритого в 1804 р., містилися перші фрагментарні звернення до окремих аспектів зовнішньої політики Німеччини та Апостольського Престолу. Про це свідчить зміст публікації «Конспект, або стислий виклад дипломатики взагалі» (1829) професора права К. Пауловича (1781 — після 1860 р.). Вчений характеризував XII—XIII ст. як час, коли німецькі імператори та римські папи «розділяли владу» в міжнародному просторі Європи [7, с. 63]. Апріорі вказані автором хронологічні межі не повністю враховують те, що папська влада значно підсилилася ще в 1070-ті роки, коли фактично кинула виклик імператорству.

У другій половині XIX ст. медієвісти Наддніпрянської України підготували декілька фундаментальних дослідницьких праць, повністю або значною мірою присвячених італійському вектору зовнішньої політики Німеччини та історії папства.

Зовнішня політика німецьких імператорів та їхніх радників наприкінці X—XI ст. була темою публікацій харківського медієвіста В. Надлера (1840—1894). У нарисі «Імператор Оттон III та його час» (1865) автор визнавав активну зовнішню політику правителя Німеччини «антинаціональною» у зв'язку з його спробами відновити «монархію давніх римських цісарів» [8, с. 3, 25]. Попри те, що на зламі X—XI ст. для Німеччини особливої актуальності набули зіткнення з полабськими й поморськими слов'янами, Оттон III через пріоритет своєї італійської політики «не розумів і не хотів зрозуміти їх значення» [8, с. 5]. У таких умовах стався «занепад держави», сам імператор виявився «не потрібен Німеччині», а фатальним для Оттона III виявилося повстання римлян проти нього та папи в 1001 р. [8, с. 25]. Цей висновок цілком корелюється з твердженнями представників сучасної германістики, які визнають, що Оттон III — правитель, «згубний для Саксонської династії» [9, с. 108].

На більш широкій основі зовнішню політику Німеччини XI ст. В. Надлер розглянув у фундаментальній монографії «Адальберт Бременський, правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV» (1867). Хронологічно дослідження охоплювало період від кінця правління та смерті Генріха III (1056 р.) до початку Саксонського повстання проти Генріха IV (1073 р.). Майже весь цей період історії імперії бременський архієпископ Адальберт був її фактичним правителем і водночас, як зазначав автор, «противником нових ідей, які прагнули підпорядкувати собі Європу в другій половині XI століття» [10, с. IV]. Серед великої кількості писемних джерел, відібраних В. Надлером для написання монографії (аннали, хроніки, життєписи франконських імператорів), головною для автора була хроніка біографа Адальберта — Адама Бременського «Діяння архієпископів Гамбурзької церкви».

Німецьких імператорів і римських пап харківський дослідник слушно вважав головними учасниками міжнародних відносин в Європі XI ст., а Італію — центром європейської політики того часу [10, с. 60]. Вказуючи на закономірність тривалого протистояння між імператорами та папами — факт, що вже визнавався

медієвістикою того часу [11, с. 103] — В. Надлер підкреслював, що до цього протистояння століттями було залучено багато держав, соціальних груп, кланів, церковних та політичних діячів Європи. Цю думку підтверджують і сучасні дослідники боротьби за інвеституру, зокрема У.-Р. Блументаль, який розглядає суперечки між монархією та церквою в хронологічних межах IX—XII ст. [12].

У зображенні В. Надлера Адальберт Бременський, що був «цілковитою протилежністю Гільдебранда», — не лише головний суперник папських зазіхань на світську владу, а й рішучий захисник єдиної імперії та водночас людина, яка намагалася посилити величезне міжнародне значення свого Бременського архієпископства [10, с. IV, 14, 22—24, 152, 248, 281, 420]. Ще до свого призначення регентом малолітнього Генріха IV Адальберт мав величезний досвід посла, виконував «найскрутніші дипломатичні доручення», супроводжував імператорський двір до Італії та інших країн, а «з його вступом у справи почалася більш рішуча зовнішня політика» [10, с. 24, 86].

В. Надлер слушно відстоював ідею про неминучість зіткнення німецьких імператорів і римських пап, вважаючи, що імперія сама створила передумови для піднесення папства, оскільки «Генріх II задумав повну реформу як всієї церкви, так і самого папства», а Генріх III приступив до виконання «цього великого плану» [10, с. 6, 7, 59—61]. На роль у цьому процесі Генріха III, який рішуче виступив «на підтримку церковного руху за реформу», слушно вказує сучасний український дослідник М. Отрош [13, с. 105]. Рішення Латеранського собору 1059 р. щодо зміни порядку обрання пап та обмеження впливу на цей процес світської влади В. Надлер вважав епохальною подією, справжнім «ударом» для імператора, у результаті чого їхній «розрив став неминучим» [10, с. 61—63]. Водночас досліднику вдалося показати не тільки сутність боротьби між папами й імператорами, внутрішні суперечності в Італії та Німеччині, але й те, як «територіальний інтерес імперських князів своїми егоїстичними діями приніс [...] велику користь універсальним прагненням Гільдебранда» [10, с. 281].

Монографія і докторська дисертація В. Надлера «Адальберт Бременський, правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV» стала значним досягненням вітчизняної та європейської медієвістики.

Відомий харківський медієвіст А. Вязігін (1867—1919), учень В.К. Надлера, також ретельно аналізував відносини між папством та імперією в XI ст. Цьому було присвячено кілька досліджень, зокрема велика за обсягом студентська праця «Боротьба Генріха IV з Григорієм VII до обрання Рудольфа Швабського» (1889), що збереглася в рукописі [2], біографічний твір «Григорій VII, його життя та суспільна діяльність» (1891) [14], магістерська дисертація «Нариси з історії папства в XI ст.» (1898) [15].

Аналіз А. Вязігіним відносин імператорської та папської влади відбивав прагнення історика розглядати протистояння двох наймогутніших міжнародних

[2] Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Спр. 400-р. 509/с. 359 арк.

гравців як прояв глибоких суспільно-політичних процесів у Європі того часу. Теза про закономірність і неминучість зіткнення імператорів і римських пап у другій половині XI ст. — ключова в концепції вченого. Він відкидав традиційний термін «боротьба за інвеституру», яким дослідники зазвичай називали це тривале протистояння, оскільки насправді воно охоплювало «всі прояви суспільного й розумового життя» [3]. За визначенням А. Вязігіна, церковна реформа була «не тільки релігійною, але й політичною, економічною справою»; реалізація ідеалу «відновлення перших, ідеально чистих часів християнства» неминуче зачіпала відносини з німецькими імператорами, намагання пап звільнитися від їхнього впливу [15, с. 26, 30, 107]. Водночас імператор прагнув зберегти єдність імперії та реалізувати свої універсалістські претензії, тоді як папство дедалі рішучіше претендувало на верховенство у християнському світі.

Цю суперечність А. Вязігін розкрив через вивчення внутрішньої природи імператорської влади. «Імператору доводиться більшу частину свого часу вести війни для підтримання єдності», — вказував дослідник. Але правитель, змушений силою карати противників єдності, не міг повністю відповідати ідеалу святого глави земного Божого царства. Водночас імператорські претензії «складали умови життєздатності імперії», а тому прагнення монархів реалізувати свої повноваження неминуче приводило їх до зіткнення з папством [15, с. 295—297].

Важливим у працях А. Вязігіна є аналіз засобів, за допомогою яких імператори намагалися підпорядкувати собі церковну владу. Найвиразніше ця політика проявилася за Генріха III, який у результаті свого походу на Рим у 1046—1047 рр. домігся обрання папою свого прихильника — Климента II [15, с. 73, 75—76]. Засобами імператорської політики були: контроль над папськими виборами, опора на німецький єпископат, безпосереднє втручання в церковні справи. Разом з тим підтримка Генріхом III церковних реформ об'єктивно сприяла майбутньому посиленню папства. Але харківський дослідник рішуче заперечував німецькому історику К. Нічу, який вважав, що Генріх III помер, перебуваючи в зеніті своєї могутності [16, с. 55, 344]. «Крах імператорського ідеалу був підготовлений його ж носієм і поборником, Генріхом III, — вказував А. Вязігін. — Завдяки його імператорській політиці сили імперії були надломлені ще задовго до вирішального зіткнення» [15, с. 291].

А. Вязігін вважав падіння імператорства наслідком не особистих недоліків окремих монархів, а структурних особливостей середньовічного суспільства: «[...] за панування середньовічних феодальних порядків та аскетичного світогляду імператорство неминуче було приречене на загибель і падіння» [15, с. 293].

При цьому історик заперечував перебільшення ролі папи Григорія VII: його ідеали, за А. Вязігіним, визрівали протягом століть, а сам Григорій «зробив тільки найрішучішу спробу до їх втілення» [14, с. 101]. Цей концептуальний висновок пояснював зображені А. Вязігіним особливості італійської політики за імператора Генріха IV. Під час війни з німецькими феодалами Генріх IV був змуше-

[3] Там само. Арк. 2.

ний шукати примирення з папою: в 1074 р. зустрів папських послів у Нюрнберзі босоніж і став перед ними на коліна. Однак протистояння швидко стало відкритим. Це багато в чому було пов'язане з тим, що в 1075 р. Григорій VII оголосив у документі «Dictatus papae» амбітну програму встановлення світового панування папства. Саме так її трактують і в сучасній українській історіографії [17, с. 9]. На Вормському соборі 1076 р. німецькі єпископи оголосили Григорія VII негідним папського сану та відмовили йому в покорі. «Каносське побачення» імператора й папи в 1077 р. та обрання антикороля Рудольфа Швабського А. Вязігін розглядав не як остаточну перемогу папства, а як переломний момент боротьби[4]. Для Григорія VII Каносса стала «зенітом його слави», після якого почалося його падіння, тоді як Генріх IV після Каносси «свідомо стає главою всіх противників папи», відстоюючи права світських правителів і суспільства на самобутнє існування [14, с. 62, 69, 80—81].

Значення висновків А. Вязігіна полягає насамперед у комплексності його підходу. Він розглядав боротьбу за інвеституру не як конфлікт окремих правителів або суто церковну суперечку, а як процес, у якому перетиналися релігійні, політичні, економічні, соціальні та міжнародні чинники. Імператор прагнув зберегти єдність імперії та реалізувати універсалістські претензії своєї влади, папство — звільнитися від імператорського контролю та утвердити власне верховенство. Несумісність цих тенденцій, посилена феодальною роздробленістю Німеччини та зміною міжнародного балансу сил, і визначила, за А. Вязігіним, неминучість і результат їхнього зіткнення.

Італійська політика німецьких імператорів постійно розглядалася і в курсах університетських лекцій. Про це, наприклад, свідчить зміст «Курсу міжнародного права» (1866) відомого харківського історика права Д. Каченовського (1827—1872). У своїй концепції розвитку міжнародного права середньовіччя Д. Каченовський особливу роль у виробленні цього права відводив християнській церкві, римським папам і німецьким імператорам. Так, подіями, які поставили імператора та папу на чолі західного світу та сформували «перше поняття про міжнародний союз», харківський вчений вважав походи Оттона I до Італії та створення ним у 962 р. імперії [19, с. 248, 249]. Про це писав уже сучасник подій, дипломат Оттона I єпископ Кремони Ліутпранд [20, с. 42—43]. На жаль, у тексті курсу Д. Каченовського не відображено, що концепція «неримської імператорської влади» німецького короля йде ще від битви при Ріаді в 933 р. Адже середньовічний німецький хроніст Відукінд Корвейський писав, що після розгрому угорців при Ріаді німецьке військо проголосило короля Генріха I Птахолова «батьком бать-

[4] Повідомленням про обрання 1077 р. Рудольфа Швабського королем Німеччини завершуються «Аннали» часто цитованого німецького хроніста Ламберта Герсфельдського. У них, на слушну думку відомого українського історика О.Б. Головка, «найцікавішою є частина твору, де анналіст висвітлює події [...] про війну германського короля Генріха IV проти саксонської опозиції, а згодом про протистояння короля з римським папою Григорієм VII» [18, с. 152].

ківщини» та «імператором» [21, с. 150—151]. Дещо суперечливими є висновки Д. Каченовського про те, що імператори та папи є справжніми творцями європейської політичної та правової єдності, а з XI до XIV ст. зіткнення пап з імператорами «не шкодять їм», хоча в іншому місці свого курсу учений визнає: «[...] з часів Оттона I жоден імператор не входив до Риму без війська і майже кожна коронація супроводжувалася бунтом чи кровопролиттям» [19, с. 250—253, 260, 279].

Талановитий науковець Д. Каченовський мав величезний авторитет за кордоном, стажувався в університетах Європи, особисто контактував з найвідомішими німецькими медієвістами, зокрема з Л. фон Ранке, який за його словами, «з усіх істориків [...] надає особливої важливості міжнародним питанням» [22, с. 9]. «Курс міжнародного права» було перекладено англійською мовою, а багато тверджень Д.І. Каченовського вважали «зразковими» вже його сучасники, наприклад його учень, відомий медієвіст М. Ковалевський [2, с. 308—309].

Певне значення для історичної германістики має посмертне видання «Лекцій зі всесвітньої історії» харківського медієвіста М. Петрова (1826—1887). Другий том цих лекцій охоплює добу Середньовіччя, у ньому М. Петров приділяв увагу всім векторам зовнішньої політики Німеччини, особливо італійському. Військові походи німців на Апеннінський півострів, починаючи з отримання в 962 р. Оттоном I титулу імператора, відбувалися постійно, оскільки «німецький король як римський імператор вважався разом і верховним главою всього західного християнства». Але, як вказував вчений, це верховенство, особливо в X ст., «залишалося лише політичною фікцією» [23, с. 43—44].

Головним змістом зовнішньої політики німецьких імператорів у другій половині XI ст. М. Петров вважав боротьбу за інвеституру, справедливо наголошуючи на її загальноєвропейському значенні. Дослідник схарактеризував не лише причини й масштаби цієї боротьби між імператорською та папською владою, але також її вплив на становище імператорської влади в самій Німеччині. Ця боротьба розрослася «до величезних розмірів, набула характеру боротьби духовної влади зі світською, церкви — з державою, охопила майже всю Західну Європу і призвела зрештою до таких важливих наслідків для її культурного розвитку, що це явище справедливо можна вважати центральним у загальному середньовічному періоді історії романо-німецького світу» [23, с. 47].

Водночас окремі положення «Лекцій» не відповідали сучасному рівню історичних знань про зміст міжнародних договорів середньовічної Німеччини. Наприклад, М. Петров спрощено трактував сутність компромісу, досягнутого імператором Генріхом V і папою Каліксом II, які в 1122 р. підписали Вормський конкордат. Учений не зазначив, що в Німеччині та інших частинах імперії фактично встановлювалася різна процедура обрання і наділення владою єпископів та абатів. У його розумінні компроміс зводився до того, що «імператор відмовився від призначення на церковні посади своїх кандидатів, але зберіг за собою право надавати вільно обраним та затвердженим папою прелатам інвеституру» [23, с. 59]. Подібні підходи до цього питання демонстрував, наприклад, і молодший сучасник М. Петрова, київський медієвіст, релігійний філософ Є. Трубецькой, автор моно-

графії «Релігійно-суспільний ідеал західного християнства в XI ст.» (1897). На його думку, хоча в боротьбі римських пап проти німецьких імператорів і світської інвеститури папству й не вдалося здобути повної перемоги, проте «у Вормському конкордаті виявилася, якщо не безумовна, то в усякому разі відносна перемога папства: папство посилилося, а імперія вийшла з боротьби ослабленою» [24, с. 360—361]. Це Є. Трубецькой розглядав як справжній і закономірний реванш, адже раніше, у першій половині XI ст., «зростаючи й посилюючись за Генріха II та Конрада II», влада імперії над церквою досягла апогею свого розвитку за Генріха III, що київський дослідник вважав «аномалією» [24, с. 380, 382, 507].

М. Петров переконливо показав, що й у післявормський період продовження боротьби імператорів і пап було цілком закономірним процесом, оскільки правителі Німеччини лише так могли здійснити «свою імператорську програму» [23, с. 166]. Поразка Гогенштауфенів та припинення цієї династії призвела до послаблення імператорської влади в самій Німеччині та остаточного утвердження в XIV ст. князівського багатовладдя.

Іншим центром вивчення італійської політики середньовічної Німеччини був Університет св. Володимира, відкритий у Києві в 1834 р., а провідним його медієвістом на зламі 1860—1870-х рр. був професор В. Більбасов (1838—1904). Тему боротьби імператора Фрідріха II з Папою Римським та його союзниками в Німеччині та Італії він розглядав у докторській дисертації «Попівський король Генріх IV Распе, ландграф тюринзький, з дому Людовіка Бородатого» (1867). Вона охоплювала невеликий період з 1245 до 1246 рр., коли на Першому Ліонському соборі було оголошено про скинення Фрідріха II як імператора, а його противник папа Інокентій IV домігся обрання новим королем свого ставленика — тюринзького ландграфа Генріха IV Распе.

У цих подіях відносинам імперії з Інокентієм IV В. Більбасов надавав особливого значення [25, с. 70]. Розклад сил напередодні й на момент обрання Генріха IV Распе королем Німеччини цілком пояснює, чому він отримав прізвисько «попівського короля». В. Більбасов підкреслював, що «Генріх Распе, обраний на наполегливу вимогу Римського папи німецьким духовенством у королі Німеччини, повинен був підкорити свої дії та наміри інтересам і цілям цього духовенства» [25, с. 86]. Його нетривале царювання та місце в історії В. Більбасов вважав важливим, як «сигнал падіння імператорів Швабської династії» у Німеччині [25, с. 105].

Докторська дисертація В. Більбасова привертає увагу не тільки точними висновками, яких дійшов автор, але й особливостями виконаної ним джерелознавчої роботи. Основні джерела, використані вченим: Тюринзька, Саксонська, Бременська хроніки тощо. Попри велику кількість документального матеріалу, київський дослідник незмінно й скрупульозно зіставляв їх дані щодо кожного з описаних ним у докторській дисертації епізодів. Цей підхід свідчив про те, що джерельна робота вітчизняних медієвістів того часу піднялася на новий, значно вищий рівень.

Відомим фахівцем у галузі історичної германістики був професор Університету св. Володимира Ф. Фортинський (1845—1902). У публічній лекції «Розвиток папської влади в Середні віки» (1874) він переконливо показав причини бороть-

би римських пап проти німецьких імператорів і виокремив етапи цієї боротьби. Головну увагу учений приділив боротьбі за інвеституру між Григорієм VII та Генріхом IV. Ф. Фортинський зазначав, що на першому її етапі папство «прагнуло звільнити церкву від світської влади», а «подальша боротьба пап з імператорами-Гогенштауфенами тривала вже не через принцип незалежності духовної влади від світської [...], а з суто політичних цілей» [26, с. 12, 16]. Водночас, на думку Ф. Фортинського, «паралельно розвитку переважання папства над світською владою йшло повне підпорядкування церкви під безумовну владу пап» [26, с. 17]. Результатом цього підпорядкування, логічним наслідком усього попереднього розвитку католицької церкви автор вважав проголошення в 1870 р. догмату про папську непогрішимість.

Учень Ф. Фортинського, студент О. Горовий, був відзначений золотою факультетською медаллю за об'ємний (200 сторінок) твір «Герберт, або папа Сильвестр II» (1886). Відомий учений, прихильник клюнійської реформи, церковний і політичний діяч другої половини X — початку XI ст. Герберт Орільякський до свого обрання в 999 р. Папою Римським перебував при дворі імператора Оттона I, був вихователем його сина (майбутнього імператора Оттона II), отримав посаду абата та архієпископа й активно долучився до міжнародної політики, виступаючи прихильником Оттона II та Оттона III [27, с. 9—10, 46, 48, 132].

Безмежне довір'я Оттона III до Герберта О. Горовий пояснював основним змістом зовнішньополітичної доктрини німецького імператора — прагненням «створити імперію, більшу, ніж імперія Костянтина або Карла Великого», а для цього «необхідно було мати в особі папи вірного союзника», чим автор цілком слушно й пояснював причину обрання Герберта папою під іменем Сильвестра II [27, с. 153—154].

Ідеям створення універсальної Римської імперії, у якій папа й імператор мали б спільно керувати християнським світом, було завдано удару внаслідок повстання римлян у 1001 р. Це повстання змусило імператора й папу залишити Рим, а воєнні походи Оттона III виявилися невдалими та призвели до передчасної смерті останнього. Заслуговує на увагу висновок О. Горового про те, що в останні два роки свого життя «Сильвестр цілком зійшов з політичної сцени свого часу» [27, с. 166]. У ці роки, особливо після смерті Оттона III, який до того був «майже в усьому його вірним союзником і помічником (так в тексті — *С. Л.*)» [27, с. 158], Сильвестр II дійсно вже не впливав на міжнародну політику імперії.

Тему протистояння правителів Німеччини та римських пап продовжив Л. Беркут (1879—1940), учень Ф. Фортинского та магістрант Університету св. Володимира, у публікації «Нарис з історії боротьби за інвеституру під час імператора Генріха V. Генріх V і Пасхаліс II до конкордату 1111 р.» (1902). Визнаючи вслід за А. Вязігіним та іншими дослідниками Наддніпрянської України закономірність і неминучість зіткнень між імператорською та папською владою, зокрема через постійне втручання правителів Німеччини в церковні справи, Л. Беркут називав «періодом ілюзорного компромісу» демонстративні спроби Генріха V після смерті його батька Генріха IV відразу розв'язати гострі питання щодо інвеститури

на користь прихильників церковних реформ. Дослідник зазначав, що посольства імператора до папи продовжували відстоювати право монарха на інвеституру як першої особи у феодальній ієрархії, і в таких умовах не лише дискусії на Гвастальскому та Латеранському синодах у 1106 р., але й зустріч Папи з німецькими послами на нейтральній території у Шалоні-на-Марні наступного року не наблизили позиції світської і церковної влади [28, с. 20, 26, 28]. «Політичною програмою» Генріха V Л. Беркут слушно вважав «Трактат про інвеституру єпископів», підготовлений прихильником імператора агіографом і хроністом Сігібертом з Жамблу. У трактаті відстоювалася необхідність світської інвеститури, яка б передувала посвяті, та присяги на вірність королю Німеччини [28, с. 47—48].

Наступні події, зокрема воєнний похід Генріха V на Рим та відлучення імператора Папою, лише загострили їхні відносини, а напружені дипломатичні зусилля та діяльність послів разом з агресивними діями супротивників Папи змусили останнього капітулювати. Це була справжня перемога Генріха V, який, за словами Л. Беркута, відстояв своє право на інвеституру, «досяг мети своїх бажань» та «зумів вразити папство в самих істотних його домаганнях» [28, с. 80, 81]. Компромісний Вормський конкордат 1122 р. буде ще попереду.

Таким чином, проблематика відносин у середньовічну добу між німецькими імператорами та римськими папами викликала значний інтерес у медієвістів Наддніпрянської України XIX — початку XX ст. Головними осередками її розробления були Харківський університет та Університет св. Володимира в Києві, а відповідні дослідження здійснювалися на основі широкого залучення та критичного опрацювання історичних джерел. Міжнародні відносини середньовічної Німеччини з папським Римом розглядалася у працях різного формату — монографіях, статтях, нарисах, студентських творах, підручниках і курсах лекцій. Хронологічно ці роботи охоплювали переважно події XI—XIII ст. Проблематика відносин папства й імперії у працях учених Наддніпрянської України нерідко розглядалася в контексті політичної історії Німеччини, церковно-державних відносин, історії папства. Медієвісти відстоювали ідею про закономірність і неминучість зіткнення правителів Німеччини та римських пап, підкреслювали, що допомагаючи в церковній реформі клюнійцям, імператорська влада врешті-решт послаблювала свій міжнародний вплив. Разом з тим, виявляється критичне ставлення до спрощеного трактування цього комплексу подій винятково як «боротьби за інвеституру». Найфундаментальнішими слід вважати дослідницькі праці В. Більбасова, А. Вязігіна, О. Горового, В. Надлера. Аналіз зовнішньої політики середньовічної Німеччини, її експансії в Італію та зіткнення з папством міститься в курсах лекцій Д. Каченовського та М. Петрова. В цілому проблематика міжнародних відносин середньовічної Німеччини й папства у працях вітчизняних медієвістів характеризувалася поєднанням політико-дипломатичного та церковно-історичного підходів. Сукупність цих праць є важливим етапом становлення історіографічного осмислення міжнародних відносин середньовічної Європи та засвідчує вагомий внесок медієвістів Наддніпрянської України в розроблення цієї проблематики.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Nalivaiko, A. Leonid Mykolaiovych Berkut: etapy tvorchoho shliakhu vchenoho. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk.* 2021. 2(34): 288-293 [in Ukrainian].
[Налівайко А. Леонід Миколайович Беркут: етапи творчого шляху вченого. *Емінак: науковий щоквартальник.* 2021. № 2(34). С. 288—293].
2. Havrylenko, O.A. & Lyman, S.I. Juris prudens: mizhnarodni vidnosyny, derzhava i pravo v tvorchosti Dmytra Kachenovskoho (1827–1872): monohrafiia. Kyiv, 2026 [in Ukrainian].
[Гавриленко О.А., Лиман С.І. Juris prudens: міжнародні відносини, держава і право в творчості Дмитра Каченовського (1827—1872): монографія. Київ, 2026. 560 с.].
3. Lyman, S.I. Istoriia Serednikh vikiv u tvorchosti profesora Kharkivskoho universytetu Andriia Serhiiovycha Viazihina (1867—1919): do 150-richchia vid dnia narodzhennia. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohiienka. Istorychni nauky.* 2017. 27: 160-177 [in Ukrainian].
[Лиман С.І. Історія Середніх віків у творчості професора Харківського університету Андрія Сергійовича Вязігіна (1867—1919): до 150-річчя від дня народження. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки.* 2017. Т. 27. С. 160—177].
4. Lyman, S.I. Mizhnarodni vidnosyny XI stolittia u tvorchosti V.K. Nadlera (1840—1894). *Zaporizhzhia Historical Review.* 2022. 6(58): 378-390 [in Ukrainian].
[Лиман С.І. Міжнародні відносини XI століття у творчості В.К. Надлера (1840—1894). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Вип. 6(58). С. 378—390].
5. Semergey, E.G. Kharakteristika nauchnoy deyatelnosti istorika-medievista A.S. Vyazigina. *Gumanitarnye i sotsialnye nauki.* 2015. 1: 54-66 [in Russian].
[Семергей Е.Г. Характеристика научной деятельности историка-медиевиста А.С. Вязигина. *Гуманитарные и социальные науки.* 2015. № 1. С. 54—66].
6. Liman, S.I. Idei v latah: Zapad ili Vostok?: Srednevekove v ocenkah medievistov Ukrainy (1804 — pervaya polovina 1880-h gg.): monohrafiia. Kharkiv, 2009 [in Russian].
[Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток?: Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 — первая половина 1880-х гг.): монографія. Харьков, 2009. 688 с.].
7. Paulovich, K.P. Konspekt, ili kratkoe obozrenie diplomatiki voobshe. Kharkiv, 1829 [in Russian].
[Паулович К.П. Конспект, или краткое обозрение дипломатики вообще. Харьков, 1829. 93 с].
8. Nadler, V.K. Imperator Otton III i ego vremya. Kharkiv, 1865 [in Russian].
[Надлер В.К. Император Оттон III и его время. Харьков, 1865. 30 с].
9. Bonvech, B. & Galaktionov, Yu.V. (Eds.). Istoriya Germanii: v 3 tomah. T. 1: S drevneyshikh vremen do sozdaniya Germanskoy imperii. Moscow, 2008 [in Russian].
[История Германии: в 3 тт. / под ред. Б. Бонвеча, Ю.В. Галактионова. Т. 1: С древнейших времен до создания Германской империи. Москва, 2008. 544 с.].
10. Nadler, V.K. Adalbert Bremenskiy, pravitel Germanii v molodye gody Genrikha IV. Kharkiv, 1867 [in Russian].
[Надлер В.К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV. Харьков, 1867. 422, VIII с.].
11. Lanfre, P. Politicheskaya istoriya pap. Saint Petersburg, 1870 [in Russian].
[Ланфре П. Политическая история пап. Санкт-Петербург, 1870. 482 с.].
12. Blumenthal, U.-R. The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century. Philadelphia, 2010. 216 p.
13. Otrosh, M.I. Mistse i rol Katolytskoi tserkvy u mizhnarodnomu pravoporiadku. Kyiv; Odesa, 2017 [in Ukrainian].

[Отрош М.І. Місце і роль Католицької церкви у міжнародному правопорядку. Київ; Одеса, 2017. 596 с.].
14. Vyazigin, A.S. Grigoriy VII. Ego zhizn i obshchestvennaya deyatelnost: Biograficheskiy ocherk. Saint Petersburg, 1891 [in Russian].
[Вязигин А.С. Григорий VII. Его жизнь и общественная деятельность: Биографический очерк. Санкт-Петербург, 1891. 104 с.].
15. Vyazigin A.S. Ocherki iz istorii papstva v XI v. Gildebrand i papstvo do smerti Genrikha III. Saint Petersburg, 1898 [in Russian].
[Вязигин А.С. Очерки из истории папства в XI в. Гильдебранд и папство до смерти Генриха III. Санкт-Петербург, 1898. VIII, 300 с.].
16. Nitzsch, K.W. Geschichte des Deutschen Volkes bis zum Augsburger Religionsfrieden. In drei Bänden. Bd. 2: Geschichte des Deutschen Volkes im elften und zwölften Jahrhundert. Leipzig: Duncker & Humblot, 1883. 344 s. [in German].
17. Horbach, O. Khrystyianskyi aspekt formuvannia mizhnarodnykh vidnosyn v epokhu Serednovichchia. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku.* 2014. 26: 9-14 [in Ukrainian].
[Горбач О. Християнський аспект формування міжнародних відносин в епоху Середньовіччя. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку.* 2014. Вип. 26. С. 9—14].
18. Holovko, O.B. Rus 20-kh — 70-kh rokiv XI st. v hermanskykh serednovichnykh dzherelakh. *Suchasni doslidzhennia z nimetskoi istorii*. Dnipro, 2025. 138-177 [In Ukrainian].
[Головко О.Б. Русь 20-х — 70-х років XI ст. в германських середньовічних джерелах. *Сучасні дослідження з німецької історії.* Дніпро, 2025. С. 138—177].
19. Kachenovskiy, D.I. Kurs mezhdunarodnogo prava. Kn. 2: Chast Obshchaya. Kharkiv, 1866. 121-336 [in Russian].
[Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2: Часть Общая. Харьков, 1866. С. 121—336].
20. Liutprand Kremonskiy. Antapodosis. Kniga ob Ottone. Otchet o posolstve v Konstantinopol. Moscow, 2012 [in Russian].
[Лиутпранд Кремонский. Антаподосис. Книга об Оттоне. Отчет о посольстве в Константинополь. Москва, 2012. 192 с.].
21. Vidukind Korveyskiy. Deyaniya saksov. Res Gestae Saxonicarum. Moscow, 1975 [in Russian].
[Видукинд Корвейский. Деяния саксов. Res Gestae Saxonicarum. Москва, 1975. 272 с.].
22. Otchyot o puteshestvii po Zapadnoy Evrope professora D. Kachenovskogo v 1858—1859 godakh. Kharkiv, 1860 [in Russian].
[Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858—1859 годах. Харьков, 1860. 47 с.].
23. Petrov, M.N. Lektsii po vsemirnoy istorii. T. 2: Istoriya srednih vekov. Kharkiv, 1888 [in Russian].
[Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. Т. 2: История средних веков. Харьков, 1888. 296 с.].
24. Trubetskoy, E.N. Religiozno-obshchestvennyy ideal zapadnogo khristianstva v XI v. Ideya Bozheskogo tsarstva u Grigoriya VII i publitsistov — ego sovremennikov. Kyiv, 1897. Vyp. 1 [in Russian].
[Трубецкой Е.Н. Религиозно-общественный идеал западного христианства в XI в. Идея Божеского царства у Григория VII и публицистов — его современников. Киев, 1897. Вып. 1. 511 с.].
25. Bilbasov, V.A. Popovskiy korol Genrikh IV Raspyo, landgraf turingskiy, iz doma Lyudovika Borodatogo. Kyiv, 1867 [in Russian].

[Бильбасов В.А. Поповский король Генрих IV Распё, ландграф турингский, из дома Людовика Бородатого. Киев, 1867. 194 с.].
26. Fortinskiy, F.Ya. Razvitie papskoy vlasti v srednie veka (Publichnaya lektsiya). *Universitetskie izvestiya.* 1874. 1: 1-20 [in Russian].
[Фортинский Ф.Я. Развитие папской власти в средние века (Публичная лекция). *Университетские известия.* 1874. № 1. С. 1—20].
27. Gorovoy, A. Gerbet ili papa Silvestr II. Kyiv, 1886 [in Russian].
[Горовой А. Гербет или папа Сильвестр II. Киев, 1886. 200 с.].
28. Berkut, L.N. Ocherk iz istorii borby za investituru vo vremya imperatora Genriha V. Genrih V i Pashalis II do konkordata 1111 g. Kyiv, 1902 [in Russian].
[Беркут Л.Н. Очерк из истории борьбы за инвеституру во время императора Генриха V. Генрих V и Пасхалис II до конкордата 1111 г. Киев, 1902. 83 с.].

Надійшла / Received 27.06.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Serhii LYMAN
Doctor of Historical Sciences (Dr Hab.), Professor,
Professor of the Department of World Politics, Diplomacy and Travel Business,
V.N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)
s.lyman@karazin.ua
https://orcid.org/0000-0003-0371-7181

CROWN AGAINST TIARA: THE STRUGGLE BETWEEN GERMAN EMPERORS AND ROMAN POPES AND ITS INTERPRETATION IN THE WORKS OF MEDIEVALISTS FROM DNIEPER UKRAINE (19th — EARLY 20th CENTURIES)

The aim of the article is to provide a comprehensive historiographical analysis of the works of medievalists from Dnieper Ukraine in the 19th and early 20th centuries devoted to the relations between medieval Germany and the papacy in Rome, and to identify the main directions of their research, the issues addressed, and the specific features of their conceptual approaches. **Research methods:** historiographical, problem-chronological, comparative, and biographical. **The novelty of the study** lies in a comprehensive synthesis of the scholarly contributions of researchers at Kharkiv University and St. Volodymyr University in Kyiv, as well as in identifying the specific features of their interpretation of international political processes in the Middle Ages in the relations between the two most influential centres of power. **Main results of the study:** It has been established that the key areas of research pursued by medievalists from Dnieper Ukraine included relations between imperial authority and the papacy, the Investiture Controversy, and the impact of this struggle on the subsequent transformation of the balance of power in medieval Europe. It has been determined that the issues of international relations were considered predominantly within the context of the political history of the Holy Roman Empire, the history of the papacy, and confessional and cultural processes. **The practical significance of the results** lies in the possibility of using them for further research into the historiography of medieval Europe, Ukrainian medieval studies, and the development of historical scholarship at university centres in Dnieper Ukraine. **A promising area for further research** is a comparison of the concepts developed by scholars from Dnieper Ukraine with contemporary Western European historiography.

Keywords: *medieval Germany, Holy Roman Empire, Roman popes, international relations, medieval studies, historiography, Dnieper Ukraine.*